

પાયાના અધ્યાપન સિદ્ધાંતોની સમજ અને શિક્ષણકાર્યમાં તેની જરૂરિયાત

રોહિણીબા હરિસિંહ પરમાર
પીએચ.ડી. અભ્યાસકર્તા

ડૉ. કલાધર આર્ય
પીએચ.ડી. માર્ગદર્શક

૧. પ્રાસ્તાવિક

અધ્યાપનનું પાયાનું કાર્ય વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવાનું છે. શિક્ષકે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, જ્ઞાનનો ઉપયોગ, જ્ઞાનની સમજ, વલણો અને કૌશલ્યોનો વિકાસ વગેરે જેવા હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખી વર્ગશિક્ષણ કાર્ય કરવાનું હોય છે અને આ સમસ્ત પાસાઓનો સમાવેશ કરી ઉત્કૃષ્ટ રીતે બાળકોને શિખતા કરવા શિક્ષક જે પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શિક્ષણકાર્ય કરે છે તે અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો સાર્થક કરે છે.

૨. અધ્યાપન સિદ્ધાંતોની વ્યાખ્યા

શ્રી ડ્યુઈ જણાવે છે કે “શિક્ષણની નુતન સંકલ્પના હેતુકેન્દ્રી તથા બાળકેન્દ્રી હોવાથી બાળકોમાની વ્યક્તિગત ભિન્નતાને ધ્યાનમાં રાખી માહિતીનું પ્રદાન કરવાને બદલે બાળક સ્વઅભ્યાસ કરતું થાય તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવાની જરૂર છે.”

શીખવા-શીખવવાની પ્રક્રિયા અંગે જે કોઈ સંશોધનો થયા છે તેના પરિપાક રૂપે જે પરિણામો પ્રાપ્ત થયા એના અભ્યાસ દ્વારા શિક્ષણ ચિંતકો અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ તેમાંથી શિક્ષણ સૂત્રો અને સિદ્ધાંતોનું ચયન કર્યું છે. આ સિદ્ધાંતો એ શિક્ષણ અનુભવો, ચિંતન અને અવલોકનોની નીપજ છે.

“અધ્યાપન સિદ્ધાંત એ પુનરાવર્તિત સઘન સંશોધનો પર આધારિત વિધાનોનો સમૂહ છે કે જેના વડે કોઈ પણ શૈક્ષણિક અધ્યયન પર કેવી અસર કરશે તે અંગે આગાહી થઈ શકે”.

-ગોર્ડન

“અધ્યાપન સિદ્ધાંત એ સિદ્ધાંતોનો એ સુગ્રથિત સમૂહ છે જે શૈક્ષણિક હેતુઓને પ્રાપ્ત કરવા માટેની પરિસ્થિતિઓને ગોઠવવા માટેની માર્ગદર્શક રેખાઓ નિર્દર્શિત કરે છે.”

-સ્નેલબેકર

૩. અધ્યાપન સિદ્ધાંતનો અર્થ

બી.એસ.શાહના મતે અધ્યાપન સિદ્ધાંતોનો સરળ શાબ્દિક અર્થ એટલે સારા અધ્યાપનના લક્ષણો.

વિશ્વજ્ઞાનકોશ મુજબ “દરેક શિક્ષક કંઈ કેટલીય બાબતોનું જ્ઞાન મેળવે તેને વ્યવહારમાં લેવું પડે છે. જેમાં વિષયવસ્તુ પ્રારંભ, પદ્ધતિ, પ્રક્રિયા વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ આવશ્યક બાબતને સમાવિષ્ટ કરી જે નિષ્કર્ષ પર આવ્યા તેને શિક્ષણ સિદ્ધાંત તરીકે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે.”

વિવિધ સંકલ્પનાઓ વચ્ચે આંતરસંબંધ સ્થાપિત કરીને જે નિયમની રચના થાય તેને અધિનિયમ કહે છે. જ્યારે અધિનિયમોના સંગઠનથી સિદ્ધાંત બને છે.

-સતીશપ્રકાશ શુક્લ

Puja Mondal એ એક આર્ટિકલમાં અધ્યાપન સિદ્ધાંતો વિષે લખ્યું છે, "The method of teaching involves the application of many laws and principles. True principles of teaching, then must explain teaching processes."

Hopkins જણાવે છે કે "A Principles is a rule for guiding the ship of education so that it will reach the part designated by the philosophy of education."

૪. અધ્યાપન સિદ્ધાંતો અને તેની સમજ

અધ્યયનઅધ્યાપન પ્રક્રિયા સફળ અને અસરકારક બને તેની જવાબદારી શિક્ષકની હોય છે માટે શિક્ષકે સતત નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં રહેવું, નવું શીખતા રહેવું જરૂરી છે. અધ્યાપન કાર્યમાં નિપુણ બનવા વિવિધ અધ્યાપન સિદ્ધાંતો જાણવા, સમજવા, આત્મસાત કરવા ખૂબ જરૂરી છે. જો શિક્ષક અધ્યાપન સિદ્ધાંતોનો શિક્ષણ પ્રક્રિયા દ્વારા યોગ્ય ઉપયોગ કરે તો ખૂબ જ ઉજ્જવળ પરિણામો પ્રાપ્ત કરી શકાય. આવા અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો અનેક તજજ્ઞોએ ઇણાવટ કરી આપણી સમક્ષ મૂક્યા છે. પરંતુ બધા અધ્યાપન સિદ્ધાંતોને જાણવટથી તપાસતા તેમાં સામાન્ય વૈવિધ્યને બાદ કરતાં મોટા ભાગે સમાન જોવા મળે છે. શિક્ષણ - પ્રશિક્ષણના મોટાભાગે દરેક વિષયોમાં આગવા અધ્યાપન સિદ્ધાંતો પ્રાપ્ત થાય છે.

1. શિક્ષણના પાયાના સામાન્ય સિદ્ધાંતો
2. મનોવિજ્ઞાનમાં સમાવિષ્ટ અધ્યાપન સિદ્ધાંતો
3. શૈક્ષણિક પ્રૌદ્યોગિકીમાં સમાવિષ્ટ સિદ્ધાંતો
4. ભારતીય શિક્ષણના તત્વદર્શનમાં સમાવિષ્ટ અધ્યાપન સિદ્ધાંતો
5. વિષયશિક્ષણને સ્પર્શતા અધ્યાપન સિદ્ધાંતો

ઉપર્યુક્ત તમામ સિદ્ધાંતોનો શોધકાર્યમાં સમાવેશ ના કરતા, સંશોધકે માત્ર પાયાના સામાન્ય અધ્યાપન સિદ્ધાંતોનું યચન કરવામાં આવ્યો જેની ટૂંકી સમજ અહીં આપવામાં આવેલ છે.

1. ક્રિયા દ્વારા શીખવવાનો સિદ્ધાંત

બાળકો સ્વભાવે ક્રિયાશીલ હોય છે. ક્રિયા દ્વારા બાળકો સૌથી વધુ સારી રીતે શીખી શકે. વર્ગશિક્ષણમાં દા.ત. ચિત્રો દોરવા, પ્રયોગો કરવા, નિરીક્ષણ કરવું, નાટ્યકરણ કરવું તે તેના ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

2. હેતુનિર્ધારણ / નિશ્ચિત ઉદ્દેશોનો સિદ્ધાંત

શિક્ષક પોતે જે એકમ ભણાવે છે તેના હેતુઓ સ્પષ્ટ હશે તો જ આયોજિત રીતે અસરકારક શિક્ષણ કાર્ય થશે અને નિશ્ચિત હેતુઓ સિદ્ધ થશે. માટે અધ્યાપનના હેતુઓ સુસ્પષ્ટ તથા સુનિશ્ચિત હોવા જોઈએ.

3. આયોજનનો સિદ્ધાંત

હેતુઓ વગર જેમ કોઈ કાર્ય સફળ થઈ શકે નહીં તેમ આયોજન વગરનું કામ પણ ધારેલું પરિણામ આપી શકતું નથી. આધ્યાપનના આયોજન દ્વારા શિક્ષક કઠિન નવા મુદ્દા, યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ તથા અભ્યાસક્રમને ન્યાય આપવાનું વિચારી શકાય છે.

4. પૂર્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત

વિદ્યાર્થીઓને નવું જ્ઞાન આપવા માટે તેમના પૂર્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેઓ સહજતાથી નવા જ્ઞાનને આત્મસાત કરી લે છે.

5. જીવન સાથેનો અનુબંધ

એક વિષયનો એક મુદ્દો તે જ વિષયના અન્ય મુદ્દા સાથે સંકળાયેલો હોય છે. દરેક વિષય વ્યાવહારિક જીવન સાથે સંકળાયેલો હોય છે. તેથી શિક્ષકે વિષયવસ્તુના વિવિધ મુદ્દાને વ્યાવહારિક જીવન સાથે સાંકળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

6. સમવાયનો સિદ્ધાંત

શાળાઓમાં વિવિધ વિષયો શીખવવામાં આવે છે. દરેક વિષય કોઈને કોઈ સ્તરે એકબીજા સાથે જોડાયેલા હોય છે. તેથી વિષય સાથે અન્ય વિષયનો સમવાય જરૂરી છે.

7. વ્યક્તિગત તફાવતોનો સિદ્ધાંત

આપણને એક જ વર્ગખંડમાં અલગ અલગ માનસિક, શારીરિક, બૌદ્ધિક, સાંવેગિક ક્ષમતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ જોવા મળે છે. તે તમામની ગ્રહણશક્તિમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. તેથી શિક્ષકે એવી રીતે અધ્યાપન કાર્ય કરવું જોઈએ જેથી દરેક વિદ્યાર્થીને શિક્ષણની સંકલ્પના સ્પષ્ટ થઈ શકે.

8. લોકશાહી વ્યવહારનો સિદ્ધાંત

દરેક બાળકને પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ છે. અને તેનો સ્વીકાર થવો, બાળકના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરી તેમની પ્રતિભા બહાર લાવવા પ્રયાસ કરવો. જ્યારે આવી તક શિક્ષક પૂરી પાડે ત્યારે લોકશાહી વ્યવહારનો સિદ્ધાંત સાર્થક થાય.

9. જ્ઞાનની પસંદગીનો સિદ્ધાંત

શિક્ષણમાં બાળક કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. સતત જ્ઞાનરાશી બેવડાઈ રહી છે, ત્યારે બાળકને કઈ ઉમ્મરે, કયા પ્રકારનું જ્ઞાન આપવું તે શિક્ષકે નક્કી કરી બાળકને સરળતાથી, ઉપયોગિતા મુજબ જ્ઞાન આપવું જરૂરી છે.

10. અભ્યાસક્રમના વિભાજનનો સિદ્ધાંત

આ સિદ્ધાંત એવું સૂચવે છે કે અભ્યાસક્રમને જુદાજુદા એકમોમાં વિભાજિત કરીને ક્રમિક રીતે ગોઠવણી કરવી એટલે કે અભિક્રમિત અધ્યયનમાં એકમને નાના નાના સોપાનોમાં વહેંચવાની જે વાત કરવામાં આવી છે તે રીતે કામ કરવાથી બાળકો માટે કોઈ પણ અઘરો એકમ સરળ બનાવી શકાય.

11. પુનરાવર્તનનો સિદ્ધાંત

કોઈ પણ મુદ્દાની રજૂઆત અને ચર્ચા કર્યા બાદ તેનું પુનરાવર્તન કારાવવામાં આવે તો તે મુદ્દો વિદ્યાર્થીઓને લાંબા સમય સુધી યાદ રહે છે. એટલે મુદ્દાનું સુદૃઢીકરણ કરાવવું આવશ્યક છે.

સર્જન અને આનંદનો સિદ્ધાંત

દરેક બાળકમાં જન્મજાત સર્જનશીલતા રહેલી હોય છે દરેક બાળકને કઈક નવું કરવું છે તેનાથી તેને આનંદ મળે છે માટે વર્ગખંડમાં બાળકને સર્જન માટે કેવી કેવી તકો આપી શકાય તે શિક્ષકે વિચારવું જોઈએ.

12. ઉત્પાદનશીલતાનો સિદ્ધાંત

શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિના મૂળભૂત પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થાય અને એ નિશ્ચિત ભાવિ તરફ પ્રયાણ કરે એ જરૂરી છે. શિક્ષણ લીધા પછી જ્યારે કામ ન મળે ત્યારે યુવાનો હતાશ થાય છે. માટે બાળક સ્વાવલંબી બની સ્વનિર્ભર બની અર્થોપાર્જન કરી શકે.

13. પરિવર્તનશીલતા અને સહયોગનો સિદ્ધાંત

અધ્યયન અધ્યાપન જડ નહીં પરંતુ પરિવર્તનશીલ પ્રક્રિયા હોવી જરૂરી છે. શિક્ષણ દ્વારા સતત પરિવર્તન અને વિકાસ સાધી શકાય છે. એ શિક્ષકે યાદ રાખવું જોઈએ અને સહયોગી પ્રક્રિયા પર ભાર મૂકવો જોઈએ.

14. નિદાનાત્મક અને ઉપચારાત્મક શિક્ષણનો સિદ્ધાંત

શિક્ષણ કાર્ય દરમિયાન શિક્ષક સમક્ષ ઘણી સમસ્યાઓ ઉદ્ભવે છે. સમસ્યાઓ ઓળખી તેને દૂર કરવાનો તે પ્રયાસ કરે છે. દરેક બાળક અલગ હોય છે. કેટલાક બાળકની નબળાઈઓ જાણી તેને દૂર કરવા શિક્ષક પ્રયાસ કરે છે. ત્યાં આ સિદ્ધાંત સાર્થક થાય છે.

15. સિદ્ધિ પ્રેરણાનો સિદ્ધાંત

વિદ્યાર્થીને શિક્ષણમાં રસ જાગૃત કરવા પ્રેરણા પૂરી પાડવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીની જિજ્ઞાસા પ્રદીપ્ત કરી સફળતા માટે અભિનંદન પાઠવી સતત પ્રેરિત કરવા. જેથી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે.

16. દીર્ઘદ્રષ્ટિનો સિદ્ધાંત

વિદ્યાર્થીઓના ભાવિમાં ઉપયોગી નીવડે એવું શિક્ષણકાર્ય કરી, ભવિષ્યના પડકારોનો ખ્યાલ રાખી, નુતન અભિગમ, પ્રવાહોથી વાકેફ રાખી શિક્ષણ કાર્ય થાય તેવો દૃષ્ટિકોણ કેળવવો.

17. સક્રિયતાનો સિદ્ધાંત

શિક્ષક વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થી સાથે સતત આંતરક્રિયા કરતો રહી શિક્ષણ કાર્ય કરે તે જરૂરી છે. દરેક વિદ્યાર્થી સતત સક્રિય રહે, રસપૂર્વક શિક્ષણ કાર્યમાં જોડાય તે ખૂબ જરૂરી બાબત છે.

18. ઉચિત નિયંત્રણનો સિદ્ધાંત

વર્ગખંડ પર હંમેશા શિક્ષકનું પ્રભુત્વ હોવું જોઈએ તો જ અસરકારક શિક્ષણ કાર્ય થઈ શકે હા પરંતુ તેનો અર્થ એકતાંત્રિક શાસનપ્રણાલી સાથે જોડાયેલો નથી.

19. અનુકૂલનનો સિદ્ધાંત

વર્ગખંડનું વાતાવરણ જીવંત રાખવા શિક્ષકે સતત પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. કારણકે જીવંત વાતાવરણના કારણે વિદ્યાર્થીઓને માટે તે અનુકૂળ બની રહે છે અને દરેક વિદ્યાર્થી માટે તે પરિસ્થિતિ સરળ બને છે.

20. પ્રેરક વાતાવરણનો સિદ્ધાંત

વર્ગખંડનું વાતાવરણ અધ્યયન માટે પ્રેરક હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને સતત કઈક નવું શીખી શકશે તેવો અહેસાસ થવો જોઈએ. વર્ગખંડના ઓરડામાં સમગ્રતયા યોગ્ય વ્યવસ્થા હોવી જરૂરી છે.

21. અસરકારક વ્યૂહરચનાનો સિદ્ધાંત

શિક્ષકે અધ્યાપન માટે યોગ્ય વ્યૂહરચનાઓ પસંદ કરવી જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓ માટે અસરકારક શિક્ષણ કાર્યના દ્વાર ખૂલી શકે.

પ. અધ્યાપન સિદ્ધાંતોની જરૂરિયાત

અધ્યયનના સિદ્ધાંતો અંગે અત્યાર સુધીમાં ઘણું સંશોધન કાર્ય થયું છે પરંતુ વીસમી સદીના અંતે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો એવો મત ઉદ્ભવ્યો કે અધ્યયન સિદ્ધાંતોની સાથે અધ્યાપન સિદ્ધાંતો નો પણ વિકાસ કરવો જરૂરી છે અને આ માન્યતા સાથે બી.ઓ.સ્મિથ, બ્રુનર, સ્કીનર, ફ્લેડર્સ, એન.એલ.ગેજ. અને મિત્રા જેવા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ અધ્યાપનને લગતા સિદ્ધાંતો, નિયમો, વ્યૂહરચનાઓ તારવવા પ્રયાસ કર્યો હોવા છતાં આજ સુધી તે અંગે સ્પષ્ટતા ન હોવાથી મતમતાંતરો જોવા મળે છે. આ બાબતોને દૃષ્ટિ સમક્ષ લાવતા અધ્યાપન સિદ્ધાંતોના ઉપયોગની જરૂરિયાત જોતાં પ્રસ્તુત સંશોધનકાર્ય કરવાનું સંશોધકને જરૂરી લાગ્યું.

શ્રી સતિષપ્રકાશ શુક્લા તથા Allain Joseph એ આપેલા અધ્યાપન સિદ્ધાંતોની જરૂરિયાતના મુદ્દાઓનો આધાર લઈ સંશોધકે શોધકાર્ય આગળ વધાર્યું હતું.

અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો શિક્ષકને અધ્યાપનની પ્રકૃતિ અને અધ્યાપનનો અર્થ અંગેની સ્પષ્ટ સમજ આપે છે. અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો શિક્ષકને અધ્યાપન સાથે સંકળાયેલ વિવિધ પાસાઓ અને ચલો વિષેની સમજ આપે છે. શિક્ષક પાસે અધ્યાપનના સિદ્ધાંતોની સમજ હોય તોતે અધ્યાપન અને અધ્યયન વચ્ચે યોગ્ય રીતે સંબંધ સ્થાપિત કરી શકે છે. સ્વઅધ્યયન સામગ્રી તૈયાર કરવા માટે અધ્યયનના સિદ્ધાંતોની સાથે અધ્યાપનના સિદ્ધાંતોને સાંકળવામાં આવે તો આવી સામગ્રીની અસરકારકતા વધારી શકાય છે.

- તે શિક્ષકોના અધ્યાપન કૌશલ્યોનો વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- શિક્ષક પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં શિક્ષકોની નિપુણતા વધારવામાં તે ઉપયોગી છે.
- અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો શિક્ષકને અધ્યયનના સિદ્ધાંતોને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે.

- તે શિક્ષકના અધ્યાપન કાર્ય અંગે સંશોધન કરવા માટેના મનોવૈજ્ઞાનિક આધાર પૂરાપાડે છે.
- જુદી જુદી કાર્યક્ષમતા ધરાવતા શિક્ષકો માટે જુદી જુદી અધ્યાપન વ્યૂહરચનાની પસંદગી કરવાની તકો પૂરી પાડે છે.
- તે શિક્ષકનો આત્મવિશ્વાસ વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- શિક્ષક પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રશિક્ષણાર્થીઓની વ્યાવસાયિક ક્ષમતાઓનો વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો શિક્ષકને વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુકૂળ અધ્યયન પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો શિક્ષકને અધ્યાપનની પૂર્વધારણાઓનો ખ્યાલ આપે છે જેના આધારે તે યોગ્ય રીતે તેના અધ્યાપનકાર્યનું આયોજન કરી શકે છે.
- અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો અનુદેશન રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- અધ્યાપનના સિદ્ધાંતોની મદદથી શિક્ષક વિવિધ કક્ષાનું અધ્યાપન ક્યારે કરવું તેનીસમજ મેળવી શકે છે.
- અધ્યાપનના સિદ્ધાંતો શિક્ષકની કાર્ય ક્ષમતા વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- તે અધ્યાપન પ્રતિમાન તૈયાર કરવામાં મનોવૈજ્ઞાનિક આધાર પૂરો પાડે છે.
- અધ્યાપનની સમસ્યાઓ દૂર કરવા માટેના મનોવૈજ્ઞાનિક આધારો પૂરા પાડે છે.
- તે વિદ્યાર્થીની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને અધ્યાપન પદ્ધતિઓની પસંદગી કરવા માટેનું માર્ગદર્શન પૂરુંપાડે છે .
- તે શિક્ષણના યોગ્ય સૂત્રોનો ઉપયોગ કરવા માટેની સમજ પૂરી પાડે છે.

સંદર્ભ સૂચી

1. શુક્લ, સતીશપ્રકાશ એસ. (૨૦૨૧). શિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાન. એસ. એસ. એસ. પબ્લીકેશન, અમદાવાદ
2. Shukla, Satishprakash. (2011). Educational psychology (Gujarati). Publisher: Agrawal Publication, Agra, ISBN: 81-9214736-3